

ФОРМУВАННЯ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОГО СУСПІЛЬСТВА В КАЗАХСТАНІ: ОСОБЛИВОСТІ, ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

У статті досліджуються основні етапи формування мультикультурного суспільства в Казахстані та його характерні риси на сучасному етапі. Аналізуються поняття та причини виникнення мультикультуралізму.

Ключові слова: мультикультурне суспільство, мультикультуралізм, Казахстан, міжнаціональна злагода, міжетнічні відносини.

В статье исследуются основные этапы формирования мультикультурного общества в Казахстане и его характерные черты на современном этапе. Анализируются понятие и причины возникновения мультикультурализма.

Ключевые слова: мультикультурное общество, мультикультурализм, Казахстан, межнациональное согласие, межэтнические отношения.

The stages of Kazakhstan multicultural society's formation and its characteristics are researched in the article. The concept and occurrence's reasons of multiculturalism are analyzed.

Key words: multicultural society, multiculturalism, Kazakhstan, international accord, interethnic relations.

Проблема міжетнічних та міжкультурних відносин уже декілька десятиліть є однією з найбільш популярних тем у суспільних науках. У сучасній світовій реальності в рамках світового співтовариства активізуються інтеграційні міжкультурні процеси. В зв'язку з цим актуалізується проблема взаємодії культур, постають питання про роль і місце окремих культур у межах мультикультурного суспільства, ступінь і механізми їх впливу одне на одного. Проблема взаємодії культур притаманна всім полікультурним суспільствам, у тому числі й Україні. Як і більшість суспільств епохи глобалізації, українське суспільство є поліетнічним, з багаторівневою структурою меншин та новоприбулих іммігрантів.

Звертаючись до відомих, навіть випробуваних часом моделей побудови мультикультурних суспільств, слід зазначити, що на сьогодні жодна з них не може бути скопійована або використана повною мірою, однак такий досвід вартий уваги в умовах України, особливо Криму, при побудові єдиного соціокультурного простору. Особливо цікавим для України є досвід формування мультикультурного суспільства в країнах СНД, зокрема, в Казахстані, який є поліетнічною державою зі складною історичною та культурною спадщиною.

Активні дослідження проблеми мультикультуралізму почалися в кінці 1990-х рр. Формуються різні уявлення про саме явище

мультикультуралізму, його зміст, позитивні та негативні прояви в сучасному полікультурному суспільстві. Неоднозначність розуміння проблеми мультикультуралізму в сучасній гуманітарній науці породжує чималу кількість дослідницьких підходів. Незважаючи на те, що висвітленню проблем мультикультуралізму присвячена велика кількість наукових публікацій, у гуманітарній науці на сьогодні ще не вироблено єдиного загальновизнаного трактування даного поняття. Серед цілої плеяди дослідників можна виділити таких учених: У. Кимлічка [23], Н. Глейзер [6], відомих дослідників російської наукової літератури, таких як А. Куропятник [14], В. Малахов [16], І. Семененко [21], В. Тішков [22] та ін. Серед вітчизняних науковців даній проблемі приділяють увагу такі вчені: С. Дрожжина [9], С. Бондарчук [3], О. Гриценко [8], М. Кушнар'ова [15], О. Биков [2] та ін. Останнім часом стрімко зростає кількість публікацій, які розкривають проблему мультикультуралізму в Росії, однак мало уваги приділяється вивченню цієї проблематики в інших країнах колишнього Радянського Союзу, тому це питання й надалі залишається недостатньо дослідженим. Окремо слід виділити науковців Казахстану, які присвятили свої праці питанню формування мультикультурного суспільства в своїй країні – це Г. Малінін [17], К. Іскакова [10], Ю. Булуктаєв [4], Є. Нурпеісов [19], Г. Кульжанова [13].

Мета статті – проаналізувати основні етапи та специфіку формування мультикультурного суспільства в Казахстані, розкрити суть концепції мультикультуралізму.

Казахстан є поліетнічною державою, в складі якої проживають представники понад 130 етносів та етнічних груп.

16 грудня 1991 р. починається нова точка відліку в історії сучасного Казахстану. Цього дня був прийнятий закон про незалежність і державний суверенітет Казахстану. Республіка останньою із країн Радянського Союзу прийняла закон про незалежність. За роки незалежності Казахстан досяг значних успіхів – побудовані основи ринкової економіки, сформована політична система, яка в базових параметрах відповідає загальноприйнятим у світі демократичним нормам і критеріям. За темпом і рівнем економічних перетворень Казахстан є чітко вираженим лідером центральноазіатського регіону. В досягненні таких результатів значну роль відіграла консолідація народу Казахстану.

Національна консолідація, що являє собою одночасно і стан суспільства, і процес його згуртування та зміцнення, є важливою умовою стійкого розвитку Республіки Казахстан. Політика національної консолідації базується на таких принципах, як казахстанський патріотизм, міжетнічна і міжконфесійна злагода та громадський спокій. Консолідація казахстанського суспільства на основі міжетнічної злагоди та громадянської єдності була і залишається одним зі стратегічних завдань держави. Тому після набуття незалежності ідея народної єдності і відповідної політичної організації була реалізована на новій політико-ідеологічній основі. Офіційно владними органами було визнано, що першочерговою умовою успішного проведення демократичних реформ, які направлені на перетворення усадкованих від старого тоталітарного режиму політичної та економічної систем, є єдність народу і громадська злагода в суспільстві, забезпечення політичної стабільності [4].

Необхідність єдності і громадської стабільності впливає зі специфічної особливості Казахстану – його поліетнічності. Процес перетворення цієї держави в полікультурне суспільство відбувався протягом тривалого історичного періоду. Науковці Казахстану виділяють три етапи модернізації, які мали кардинальні наслідки у формуванні мультикультурного і поліетнічного суспільства.

Перший етап модернізації охоплює історичний період входження Казахстану до складу Російської імперії. Результати входження Казахстану в склад Російської імперії: зміна кочівництва осілістю; формування адекватних ціннісно-нормативних систем, які визначали характер і зміст відносин, діяльності і спілкування; виникнення нової якості суб'єктності людини і етносу. На цьому етапі з'являється казахська інтелігенція, складається поліетнічний склад населення, формуються

механізми взаємодії культур, тобто закладаються основи мультикультурного суспільства.

Другий етап модернізації охоплює період перебування Казахстану в складі СРСР. Цей період якісно змінює політико-правові та економіко-культурні параметри країни. Казахстан отримує державність у складі Радянського Союзу, формує загальнонаціональну систему просвітництва і освіти, робить потужний стрибок у розвитку економіки, культури, науки, мистецтва, соціальної сфери [18, с. 9].

Особливо інтенсивно в радянський період формувався поліетнічний склад населення Казахстану. Основні події, які сприяли інтенсивній міграції в Казахстан представників інших національностей: Громадянська війна, індустріалізація та колективізація, урбанізація і евакуація напередодні та під час Великої Вітчизняної війни, освоєння цілинних земель. У другій половині ХХ століття Казахстан пропагувався як «планета 100 народів» і «лабораторія дружби народів». Існуюча парадигма неодмінного і повного «злиття націй і народностей» у ході будівництва комунізму як єдиного «Світлого Майбутнього» для всього людства заперечувала етнічну самодостатність, розчиняючи її у вищій соціальній єдності.

Третій етап модернізації почався з 1992 року, коли Казахстан став незалежною і суверенною державою, проголосив курс на радикальне реформування всіх сфер суспільного життя на основі принципів ринкової економіки і демократії, почалося становлення правової держави і громадянського суспільства з вільним розвитком кожної етнічної групи в складі поліетнічного населення країни [17, с. 60].

Найбільш розповсюдженою сучасною концепцією, яка визначає основні параметри міжетнічних та міжкультурних взаємодій у ХХІ ст., на думку багатьох учених, є мультикультуралізм. Концепція мультикультуралізму, яка поєднала визнання як індивідуальних прав громадян, так і прав етнічних спільнот на підтримку культурної ідентичності, з'явилася в якості альтернативи доктрині культурної асиміляції. Її теоретики Ч. Тейлор, У. Кимлічка, Б. Парекх та інші групи дослідників, які вивчали окремі країни та регіони, виходили з діалектики культурного різноманіття та ідентичності. «Мультикультуралісти» наполягали на тому, що альтернативи спільному користуванню простором ідентичності не існує, і пропонували механізми організації «гуртожитку» груп та індивідів різної етнокультурної орієнтації в рамках політичної нації [21, с. 64].

Доктрина мультикультуралізму виникла як відповідь на необхідність урегулювання конфліктів у державах, у складі яких проживають декілька етнонаціональних спільнот, у тому числі й корінних народів.

Г. Малінін називає такі причини виникнення мультикультуралізму: по-перше, як наслідок краху

таких моделей міжетнічних відносин, які формувались на основі концепції «плавильного казана» в США, «зближення і злиття всіх націй і народностей» у СРСР; по-друге, як реакція на об'єктивні процеси, які відбувались у світі: зростання кількості населення планети, активізація міграційних потоків з бідних країн у багаті, що призвело до порушення історично сформованих підвалин життя людей, прагнення представити універсальними цінності і норми, вироблені західною цивілізацією і нав'язати їх іншим, як наслідок – страх втрати власної самотності тощо [17, с. 60].

Мультикультуралізм став однією з дискусійних концепцій сучасної політичної думки, проте на сьогодні так і не склалась єдина точка зору з приводу змісту самого поняття.

Термін «мультикультуралізм» уперше з'явився в 60-х рр. ХХ ст. у Канаді, а в 1971 р. став офіційним терміном, що позначав новий урядовий курс, який був своєрідним актом визнання державними інститутами поразки асиміляційної політики. Мультикультуралізм у своєму початковому значенні означає поважливе ставлення більшості населення до меншин, однакової статусу різних культурних традицій, право індивіда на вибір своєї ідентичності.

Шосте видання Колумбійської енциклопедії (factmonster.com) дає наступне визначення поняттю «мультикультуралізм»: «Мультикультуралізм, або ж культурний плюралізм – термін, що характеризує співіснування в межах однієї території (країни) багатьох культур, при цьому жодна з них не є панівною». Британський довідник О'Саллівена та Гартлі з теорії культурної комунікації дає таке тлумачення поняттю «мультикультуралізм»: «Мультикультуралізм/мультикультурність – визначення (вивчення) суспільства як такого, що вміщує численні відмінні, але взаємопов'язані культурні традиції й практики, які часто асоціюються з різними етнічними компонентами цього суспільства».

Російський науковець А. Борисов вважає, що мультикультуралізм слід розуміти, як ідеологію і політику, яка надбудовує загальнонаціональні цінності над етнічними.

А. Колодій у статті «Американська доктрина мультикультуралізму і етнонаціональний розвиток України» зазначає: «Мультикультуралізм – принцип етнонаціональної, освітньої, культурної політики, яка визнає і підтримує право громадян зберігати, розвивати та захищати усіма законними методами свої (етно)культурні особливості, а державу зобов'язує підтримувати такі зусилля громадян» [11].

На думку вітчизняної дослідниці С. Дрожжиної, мультикультуралізм – це стан, процеси, погляди, політика культурно неоднорідного суспільства, орієнтовані на свободу вираження культурного досвіду, визнання культурного розмаїття; культурний, політичний, ідеологічний, релігійний плюралізм, визнання прав меншин як на суспільному, так і на державному рівні [9, с. 94].

Серед великої кількості визначень мультикультуралізму можна зробити висновок, що мультикультуралізм сьогодні розуміється як:

- система світоглядних цінностей, зміст яких полягає у визнанні самоцінності і свободи самореалізації кожного етнокультурного суб'єкта;

- система політико-правових принципів, які забезпечують рівноправність розвитку великих і малих народів, їх культур не за мотивами політичної, ідеологічної чи іншої доцільності, а вільно, відкидаючи нав'язування національним меншинам культуру більшості, гарантуючи збереження їх самотності та розвиваючи громадянство як особливий статус людини, що надає їй рівні права і обов'язки, відповідальність і свободу;

- духовно-моральна парадигма, що розкриває себе через широку взаємодію національних культур. Їх взаємозбагачення і взаємодосягнення, залучення до духовних цінностей один одного, формування таких механізмів духовного спілкування, які здатні затвердити у відносинах між людьми довіру, відкритість, позитивну толерантність;

- сукупність норм поведінки, що виражаються у відомій заповіді «Поводься з іншими так, як хочеш, щоб ставилися до тебе» [18, с. 10-11].

Історично склалось чотири основних типи мультикультурних суспільств, у кожного з яких – своє історичне походження і своя динаміка. Це імперії, які існували до епохи сучасності; поселення у Новому Світі; колоніальні та постколоніальні суспільства; нарешті, постнаціональні мультикультурні суспільства, які виникли уже після успішного створення націй і розгорнулись у межах національних держав [7].

Слід підкреслити, що універсальної, єдиної для всіх моделі мультикультурного суспільства не існує, ні в одній з країн, що проголосили відповідну орієнтацію, мультикультуралізм не існує в чистому вигляді. Повсюди мультикультурні практики супроводжуються елементами асиміляції або сегрегації представників «інших» етнічних спільнот. Проте це не означає, що відсутні загальні, фундаментальні засади і установки, які визначають сутнісний зміст будь-якої конкретної моделі мультикультурного суспільства. Яку б модель мультикультуралізму не обрала країна, базовим принципом цієї моделі на практиці, у державній політиці є принцип культурної свободи, тобто надання індивідам права жити згідно з власним вибором, маючи реальну можливість оцінювати й інші варіанти.

Сьогодні і сама концепція, і ті результати, які має реалізація мультикультурних практик, зазнає все більш масової критики. До недоліків мультикультуралізму відносять страх перед змішуванням культур, маргіналізація, втрата самотності, культурна фрагментація суспільства, зростання напруги в міжкультурних відносинах [20, с. 10]. Сьогодні ряд лідерів європейських країн (ФРН,

Великобританії, Франції) визнали політику мультикультуралізму в своїх країнах провальною. Однак, говорячи словами канадського дослідника У. Кімлічка [23], сьогодні питання стоїть не про застосування мультикультуралізму, а про його конкретну форму, модель, варіант, так як у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. та чи інша форма мультикультурної політики може бути замінена або виправлена тільки іншою формою мультикультурної політики. Незважаючи на критику мультикультуралізму, альтернативних моделей ще не знайдено.

Враховуючи класифікацію основних типів мультикультурних суспільств, Казахстан слід віднести до постнаціональних мультикультурних суспільств, але назвати його постнаціональним у чистому вигляді не можна, хоча йому притаманний ряд ознак, які характерні для цього типу суспільства.

Казахстанська модель поліетнічної держави, найбільш оптимальна для національної консолідації і втілення в життя основних принципів мультикультуралізму, характеризується і може бути представлена наступним переліком ознак:

- по-перше, одним із базових елементів національної політики є цілеспрямований розвиток культурного казахського ядра і одночасно створення усіх умов для розвитку інших етносів. Характерною рисою казахів є терпимість, відкритість і доброзичливість до інших народів, які проживають у сучасному Казахстані;

- по-друге, важливою особливістю державної національної політики є політика двомовності. Російська мова є державною якщо не де-юре, то де-факто. Органи державної влади Казахстану виявляють тверду рішучість вести таку політику, коли державна мова розвивається природним, логічним шляхом, не зашкоджуючи всім іншим мовам, що діють на території республіки;

- по-третє, Казахстан враховує історично сформований традиційний вплив релігії на життя того чи іншого етносу. Сьогодні існують дві спільні точки співпраці держави та релігійних громад: проповідь миру і громадянської злагоди; розвиток і відродження культури. Поліконфесійний характер казахстанського суспільства ставить перед державою завдання розвитку релігійної терпимості, свободи віросповідання в контексті формування атмосфери національної консолідації та загальнонаціональної духовної злагоди в Республіці Казахстан;

- по-четверте, особливістю моделі Казахстану є цілеспрямоване створення центрів національної культури народів Казахстану і підтримка зв'язків діаспор із історичними землями. Значну роль у цьому відіграє Асамблея народів Казахстану [10, с. 144-145].

Конституція Республіки Казахстан проголошує: всі рівні перед законом і судом (ст. 14.1); ніхто не може піддаватись будь-якій дискримінації за мотивами походження, соціального, посадового і майнового стану, статі, раси, національності, мови,

релігійних переконань, місця проживання або будь-яких інших обставин (ст. 14.2); кожен має право визначати або вказувати чи не вказувати свою національність, партійну і релігійну належність (ст. 19.1); кожен має право на використання рідної мови і культури, на вільний вибір мови спілкування, виховання, навчання і творчості (ст. 19.2) [12].

Асамблея народів Казахстану (АНК) – це унікальне явище на пострадянському просторі, результат політичного новаторства Казахстану. Асамблею було утворено в 1995 р. як консультативно-дорадчий орган при Главі держави для гармонізації міжетнічних відносин. У кожній області країни діють малі Асамблеї народів Казахстану. Діяльність Асамблеї спрямована на вирішення таких завдань: сприяння збереженню в республіці міжнаціональної та міжконфесійної злагоди, стабільності в суспільстві; вироблення пропозицій щодо проведення державної політики, що сприяє розвитку дружніх відносин між представниками етносів, сприяння їх духовно-культурному відродженню і розвитку на основі дотримання принципу рівноправності; забезпечення врахування різних національних інтересів у національній політиці держави [1].

На першій сесії АНК брало участь 40 національно-культурних центрів, сьогодні їх уже 820. Показовим також є те, що цей суспільний інститут отримав конституційний статус, а його представники – гарантовану кількість депутатських мандатів у парламенті (дев'ять місць у Нижній палаті).

Створення Асамблеї дозволило Казахстану знайти свій шлях до національної єдності, сформувавши правову базу міжетнічного і міжконфесійної рівності, виробити стратегію розвитку і втілити в життя принцип «єдності в різноманітті». Найбільш яскраво це проявилось у мовній політиці. У вісімдесяти восьми школах навчання проводиться узбецькою, таджицькою, уйгурською та українською мовами. У ста восьми школах мови двадцяти двох етносів викладаються в якості самостійного предмета. Діє сто дев'яносто лінгвістичних центрів з вивчення мов тридцяти етносів. У країні видаються тридцять п'ять друкованих видань п'ятнадцятьма мовами. В ефір телеканалів виходять передачі на одинадцяти мовах. Працюють чотирнадцять російських, узбецьких, а також єдині в СНД уйгурські, корейські та німецькі театри. В березні 2010 р. був створений «Театр націй», мета якого – об'єднати творчі сили країни, театральне мистецтво різних народів і мов. Казахстан тричі проводив з'їзди лідерів світових і традиційних релігій [5].

Отже, казахстанський досвід побудови поліетнічного та мультикультурного суспільства багато в чому унікальний завдяки своїй історії становлення. Казахстан був своєрідним «мостом» між Сходом та Заходом, де відбувались взаємодія та взаємозбагачення культур різних етносів. Тривалий час ця країна була єдиною Радянською

республікою в регіоні, де корінне населення – казахи – склали меншість.

Сьогодні досвід Казахстану в сфері забезпечення міжетнічної злагоди з цікавістю вивчається у всьому просторі ОБСЄ. Ця модель мультикультурного суспільства стала візитною карткою головування Казахстану в цій авторитетній організації. Асамблея народів Казахстану – це унікальний інститут, який регулює міжнародні відносини в країні. Казахстанський досвід побудови толерантного суспільства став прикладом для

всього світу. Даний досвід є перспективним і вартий уваги для застосування в нашій багатонаціональній та багатоконфесійній країні з метою вироблення оптимальної стратегії і тактики побудови справжнього демократичного суспільства. Хоча в нашій країні прояви міжетнічної ворожнечі трапляються зрідка і в суспільстві не має таких гострих конфліктів між різними етносами, які існують в інших країнах, однак і загального рівня зростання міжетнічної толерантності й культурного діалогу також не спостерігається.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ассамблея Народов Казахстана [Электронный ресурс] / Официальный сайт. – Режим доступа : <http://www.assembly.kz/>.
2. Биков О. М. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / О. М. Биков. – К., 2001. – 13 с.
3. Бондарук С. О. Досвід західних демократій та мультикультурний розвиток в Україні / С. О. Бондарук // Матеріали II міжнародної наукової конференції (Одеса, 24-26 травня 2002 р.) / [укладач Л. Марголіна] ; Канад.-укр. проект «Демократична освіта», М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Одеська національна юридична академія. – К. : Ай Бі, 2003. – 729 с.
4. Булуктаев Ю. Вопросы национальной консолидации и становление мультикультурализма в Казахстане [Электронный ресурс] / Ю. Булуктаев. – Режим доступа : <http://www.analitika.org/article.php?story=20051103224638475>.
5. Выступление Президент РК Н. Назарбаева на 16-й сессии Ассамблеи народа Казахстана (г. Астана, 20 октября 2010 года) [Электронный ресурс] / Национальное информационное агентство «КазИнформ». – Режим доступа : <http://www.zakon.kz/187529-vystuplenie-prezident-rk-n.-nazarbaeva.html>.
6. Глейзер Н. Мультиэтнические общества: проблемы демографического, религиозного и культурного разнообразия / Н. Глейзер // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 6. – С. 99–107.
7. Головачева О. С. Мультикультурализм как модель поликультурного общества и его применимость в современной России [Электронный ресурс] / О. С. Головачева // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – Режим доступа : <http://www.jurnal.org/articles/2008/art.php?art=polit69.htm>.
8. Гриценко О. А. Державна політика щодо культурного різноманіття та етнічних меншин: порівняльний аналіз вітчизняних та зарубіжних підходів [Електронний ресурс] / Гриценко О. А., Гончаренко Н. К., Мягка Є. А. – Режим доступу : http://www.culturalstudies.in.ua/zv_2005.php.
9. Дрожжина С. В. Культурна політика сучасної полікультурної України: соціально-філософський та правовий аспекти: монографія / С. В. Дрожжина. – Донецьк : ДонДУЕТ, 2005. – 151 с.
10. Исакова К. И. Межэтнические отношения в Казахстане: политика и практика / К. И. Исакова // Проблемы формирования гражданского общества в Казахстане : сборник материалов научно-практической конференции (Алматы, 17 апреля 2002 г.). – Алматы : Компьютерно-издательский центр Института философии и политологии МОН РК. – 2002. – 197 с.
11. Колодій А. Американська доктрина мультикультуралізму і етнонаціональний розвиток України [Електронний ресурс] / А. Колодій // Агора. Випуск 6: Україна і США: взаємодія у галузі політики, економіки, культури і науки. – 2008. – С. 5–14. – Режим доступу : <http://political-studies.com/?p=578>.
12. Конституция Республики Казахстан [Электронный ресурс] / Конституционный Совет Республики Казахстан. – Режим доступа : <http://www.constcouncil.kz/rus/norpb/constrk/>.
13. Кульжанова Г. К вопросу о формировании национальной идентичности казахстанцев в период становления и развития государственности / Г. К. Кульжанова // Саясат. – 2006. – № 12. – С. 4–6.
14. Куропятник А. И. Мультикультурализм: идеология и политика социальной стабильности полиэтнических обществ / А. И. Куропятник // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – Т. III. – № 2. – С. 53–66.
15. Вивчення світового досвіду підтримки меншин них культур та подолання колоніальної спадщини в культурній сфері [Електронний ресурс] / [М. Б. Кушнар'ова, О. А. Гриценко, М. Ю. Рябчук, Н. К. Гончаренко]. – Режим доступу : http://www.culturalstudies.in.ua/zv_2003_7.php.
16. Малахов В. Культурный плюрализм versus мультикультурализм [Електронний ресурс] / В. Малахов. – Режим доступу : <http://www.intellectuals.ru/malakhov/izbran/5multcult.htm>.
17. Теория и практика межэтнического и межкультурного взаимодействия в современном Казахстане : учебное пособие для вузов / [Г. В. Малинин, В. Ю. Дунаев, В. Д. Курганская, А. Н. Нысанбаев]. – Алматы : Институт философии и политологии МОН РК, 2002. – 305 с.
18. Мультикультурное общество в Казахстане: модели, проблемы, перспективы : сборник материалов республиканской научно-практической конференции (Алматы, 29 мая 2002 г.). – Алматы : Институт философии и политологии МОН РК, 2002. – 189 с.
19. Нурпеисов Е. К. Политический портрет Казахстана / Е. К. Нурпеисов // Бизнес и право в Казахстане. – 1993. – № 1. – С. 6–9.
20. Пригода Н. С. Мультикультурализм как фактор формирования современного общества : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филос. наук : спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / Н. С. Пригода. – Омск, 2009. – 19 с.
21. Семененко И. Интеграция инокультурных сообществ в развитых странах / И. Семененко // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 10. – С. 58–68.
22. Тишков В. А. Теория и практика мультикультурализма / В. А. Тишков // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / [под ред. В. С. Малахова, В. А. Тишкова]. – М. : Ин-т этнологии и антропологии РАН, 2002. – 356 с.
23. Kymlicka W. Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship / W. Kymlicka. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – 392 p.

Рецензенти: Іванов М. С. – д.політ.н., професор;
Свтушенко О. Н. – к.політ.н., доцент.